

Тетяна Стоян (Київ)

**РАДЯНСЬКА СИСТЕМА ПОЛІТИЧНОЇ ЦЕНЗУРИ 1920–1930-х рр.:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКОЇ ТА
УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ**

Актуалізація науково-історичних досліджень організаційних форм та політико-ідеологічних функцій органів радянської цензури стала можливою після розпаду СРСР, тому що зазнала демонтажу архаїчна система монопартійного контролю за наукою, освітою, культурою, мистецтвом, творчими спілками. Історики, політологи, культурологи виявили неабияке бажання та зацікавлення зазирнути за лаштунки колишнього «міністерства правди». Вони почали активно досліджувати архівні джерела, з'ясовуючи суперечливі взаємини влади і творчої інтелігенції.

Сучасна історіографія політичної цензури, яка є предметом цієї наукової розвідки, вирізняється теоретичними засадами та проблемно-тематичними пріоритетами, особливо в контексті співставлення праць російських та українських дослідників. На початку 90-х рр. вони мали однакові стартові можливості, їх об'єднувала спільна проблематика: тоталітарне минуле країни. Історики висвітлювали причини і наслідки політичних репресій, теоретичні та історичні основи сталінізму, застосовуючи модерні гносеологічні підходи та методи, орієнтуючись на зразки західної політології, переймаючись її теоретичними схемами.

Застосовуючи метод порівняльного аналізу, автор прагнула показати особливості вивчення радянської цензури російськими та українськими істориками, виявити спільні або відмінні концептуальні підходи, інтенсивність наукової розробки проблеми. За наявності монографічних і дисертаційних праць, а також документальних видань з історії розвитку політичної цензури російська історична наука досягла належного рівня. Зазначу, що дослідження цієї проблеми вона розпочала восени 1991 р., коли відбулася одна з перших науково-теоретичних конференцій, учасники якої обговорили специфіку джерельної бази дослідження проблеми¹. Історичні та культурологічні аспекти стали предметом наукових дискусій на конференціях в Москві (1993 р.) та Єкатеринбурзі (1995 р.) з питань свободи слова, політико-ідеологічного нагляду за літературно-творчим процесом в СРСР². Їх проведення означало початок формування сучасної історіографії історії становлення і функціонування радянської системи політичної цензури. На конференції, яка відбулася 24–27 травня 1993 р. у Москві, доповіді виголошували російські та західні дослідники³, тобто між ними відбувався науковий діалог, а українські історики участі не брали. З'ясовуючи фактологічні сторони діяльності органів політичної цензури, яка, на переконання окремих учасників конференції була «... лімітованим способом життя суспільства»⁴, дослідники зосереджувалися переважно на історико-культурологічних аспектах. Дискусійним виявилось питання про

походження самого терміну «цензура» та про доцільність його використання в науковому обігові. Терміни «театральна цензура», «цензура тотальна», «всецензура», якими оперували тоді історики, свідчили про певний концептуальний дискурс початкового етапу формування історіографії. Матеріали згаданих конференцій переконливо доводять схильність учених до однобічного тлумачення діяльності партійно-радянської цензури, ототожнюючи її з тоталітарним режимом. Така парадигма висвітлення характерна для західної політології 1960–1970-х рр., яка розвинула теорію тоталітаризму, тобто вивчення політичної історії радянської держави виключно в контексті становлення основ тоталітарного режиму. Він контролював розвиток культури і мистецтва, але говорити про цензуру, яка «... змінила генотип радянської людини»⁵, означає перебільшувати її роль і місце в суспільстві 20–30-х рр. ХХ ст.

Відомою російською дослідницею політичної цензури в СРСР 1917–1991 рр. є Т.Горяєва, перші публікації якої стосувалися історії журналістики⁶. Спираючись на архівні документи, які вирізняють її праці від інших, вона показала особливості функціонування Головного управління у справах літератури і видавництва (Головліт), системи радіоцензури⁷. Радянська цензура, на переконання дослідниці, була органічною частиною тоталітарного режиму. Саме Горяєва ініціювала створення документальної історії політичної цензури в СРСР⁸. За її безпосередньої участі підготовлено та опубліковано збірники документів і матеріалів про систему радянської цензури, особливо в царині радіомовлення, культури, освіти, мистецтва⁹. У 2000 р. вона захистила докторську дисертацію, предметом дослідження якої було формування системи політичної цензури, її вплив на суспільне і культурне життя радянського суспільства 1917–1991 рр.¹⁰. Робота виконана переважно на російському фактологічному матеріалі, хоча є згадки по Україну. Привертає увагу її історіографічний аналіз, поділ історіографії на два періоди – до і після 1991 р. Дослідниця зазначає, що з кінця 40-х рр. проблема цензури порушувалася західними радянологами та літературознавцями, які вивчали специфіку відносин влади і культури в контексті функціонування партійно-ідеологічного контролю в СРСР, але, починаючи з кінця 1980-х рр., вони активізували дослідження цієї проблеми. Радянська історіографія, як слушно наголошує Горяєва, фактично замовчувала діяльність органів політичної цензури. «Аналогічна ситуація виникла із вивченням історії радянської культури, – підкреслює вона. – З одного боку існувала офіційна історіографія “культурного будівництва”, представники якої обмежувалися поверховою характеристикою загальних проблем культурного будівництва, а також окремих галузей культури і мистецтва, а питання ідеологічної боротьби і контрпропаганди розглядалися однобічно і тенденційно»¹¹. Радянські історики загалом висвітлювали роботу Головліту, тобто засвідчували факт цензури, про що і пише Горяєва, але вони розглядали проблему з точки зору управління культурою. Вирішальним фактором для системного вивчення радянської цензури, на думку російської дослідниці, була

її правова (1990 р.) і фактична ліквідація (1991 р.), а також відкриття архівних фондів відповідних партійно-радянських структур.

Одним з перших, хто почав досліджувати історію становлення та діяльності органів політичної цензури, є Д.Бабиченко, монографія якого присвячена відносинам письменника і цензора періоду 40-х рр. ХХ ст., хоча російський учений згадує попередні роки¹². Книги А.Блюма, які з'явилися у 1994 р. та 2000 р., враховуючи також праці його колег – Горяєвої та Бабиченка, свідчили про появу нового напрямку в історіографії історії радянської політичної системи,¹³ складовою частиною якої була діяльність органів цензури. Його перша монографія мала три частини, які стосувалися історії створення та діяльності Головліту, його відносин з партійними структурами, приватними і кооперативними видавництвами. Друга книга висвітлювала функціонування системи тотального контролю за пресою, видавництвами, бібліотеками. Окремий розділ монографії Блюма стосувався історії політичного нагляду за художньою літературою, а також за мистецтвом – графікою, музикою. Він, на відміну від інших авторів, здійснив класифікацію радянської політичної цензури, виокремивши її п'ять функціональних форм: самоцензура, коли той чи інший автор свято дотримувався політико-ідеологічного табу; внутрішня цензура, притаманна для творчої інтелігенції, яка виконувала соціальні замовлення партії; редакторська цензура – вимоги редакційно-видавничих рад та редколегій журналів; головлітівська цензура, тобто здійснення тотального контролю за друкованим словом; каральна цензура, яку представляли спеціальні підрозділи силових структур – ОДПУ, НКВС¹⁴. Російський дослідник показав діяльність Головліту, що перебував у складі Наркомосу до 1936 р., виокремив функції та повноваження Головреперткому та Головмистецтва.

Історики називають дату заснування Головліту – 1922 р., хоча контроль за творчою інтелігенцією, на думку Т.Горяєвої, започатковано у 1919 р., відтак «... факт організації Головліту у 1922 р. можна розглядати не як певний поворот по відношенню до ідеології та культури, а як логічне продовження політики незаконної влади тоталітарного типу, яка більш за все переживала страх від свободи слова і думки»¹⁵. Зазначу, що Головліт УСРР виник 22 серпня 1922 р. як підрозділ Наркомосу УСРР, хоча його функції та завдання виявилися однотипними для союзних республік. Намагання централізувати систему політичного контролю в СРСР суперечили «... національній самостійності республік з питань культурного будівництва»¹⁶. Державні органи, на переконання Т.Коржихіної, діяли від імені держави, а державні установи, якою був Головліт, лише від власного імені, тому мали номенклатурні обмеження¹⁷. Очевидно, ця обставина вплинула на те, що Головліт не потрапив до історико-біографічного довідника про органи влади та управління в СРСР за 1923–1991 рр.¹⁸. Необхідно підкреслити, що Коржихіна є відомим фахівцем-джерелознавцем з історії становлення радянських державних установ¹⁹, а також російської державності²⁰. Вона опуб-

лікувала ґрунтовну монографію, яка стосувалася відносин влади і суспільства, висвітливши роль і місце органів цензури²¹.

Сучасна російська історіографія проблем становлення та функціонування системи політичної цензури в СРСР вирізняється не лише наявністю індивідуальних монографій, а також своєрідною галузевою спеціалізацією, тобто вивченням деструктивного впливу органів ідеологічного контролю на розвиток літератури і мистецтва. Узагальнюючою роботою з історії радянської цензури є монографія Т.Горяєвої, опублікована у 2002 р.²², але історичні та культурологічні дослідження відбуваються за широким проблемно-тематичним спектром. Так, тема «письменник і цензура», започаткована Блюмом у 1994 р.²³, знайшла продовження у працях В.Шенталінського, Л.Спирідонової, Н.Примочкіної²⁴. Висвітленню взаємин влади з М.Горьким присвячено низку документальних видань²⁵. До цього напрямку наукових студій варто долучити праці Г.Єрмолаєва про цензурний нагляд за літературою і творчістю М.Шолохова²⁶. На середину 90-х рр. припадає публікація збірників документів і матеріалів про «літературний фронт»²⁷ та «щастя літератури»²⁸, тобто про політичний і творчий тандем письменника і влади. Згадані збірники були упорядковані Д.Бабиченком. «Літературна цензура» стала предметом дисертаційного дослідження О.Майорової²⁹. Документальні розвідки Л.Максименкова розкривають особливості ставлення тоталітарного режиму до творчої інтелігенції, а також її співпрацю з партійними органами³⁰. Фактологічні і теоретичні аспекти співіснують, але переважає захоплення дослідників пафосом сенсаційності, притаманним для початку 90-х рр., а також викриттям тоталітарного режиму, його негативного впливу на розвиток літератури і мистецтва.

Для російської історіографії політичної цензури характерно нарощування інтенсивності досліджень цієї проблеми. Так, у 1995 р. вийшла монографія В.Ізмозік, присвячена особливостям здійснення державного політичного контролю за населенням у 1918–1928 рр.³¹, а предметом дисертаційного дослідження І.Левченка стала цензура як суспільне явище³². Застосовуючи міждисциплінарні підходи, російські дослідники розкривають феномен радянської політичної цензури, її форми і методи. Зокрема, Левченко виділив деякі функції цензури, на які не звертали увагу його колеги: регламентуюча, репресивна, профілактична, санкціонуюча, еталонізуюча. Політична цензура, на його думку, була тотальною, вона обслуговувала тоталітарний режим. На початку XXI ст. були захищені дисертації: А.Суровим про «цензурну політику» радянської держави у 1917-му – на початку 30-х рр.³³, М.Клепиковим про політичну цензуру в РСФРР 20–30-х рр.³⁴, О.Кочетовою про засоби масової інформації і цензури повоєнних років³⁵, І.Турициним про відносини влади і преси у 1921–1929 рр.³⁶, А.Волгушевою про «культурну політику» радянської держави і художню інтелігенцію у 1917–1932 р.³⁷. Вийшли тематичні збірники статей³⁸, колективні монографії³⁹ та посібники⁴⁰, які висвітлювали історичні проблеми становлення та функціонування органів політичної цензури в СРСР.

Українська історіографія, якщо співставляти її з російською за наявністю праць з даної проблеми, перебуває на стадії початкового формування. Станом на першу половину 2007 р. захищено лише одну дисертацію, яка стосується діяльності органів цензури в бібліотеках України 1917–1939 рр.⁴¹. Фактично немає жодної монографії про становлення та функціонування політичної цензури за галузевим принципом, тобто в царині літератури, мистецтва, культури загалом. Деякі аспекти ідеологічного контролю органів цензури за роботою кооперативних видавництв показано в дисертації Є.Костика⁴². Дослідники історії українського театру 20-х рр., зосереджуючись на культурологічних питаннях, уникають специфіки становлення та діяльності політичного інституту «театральної цензури»⁴³. Дивно, але про неї не ані згадують Г.Святненко⁴⁴, досліджуючи розвиток культурно-мистецьких «вишів», ані Р.Маньковська, яка вивчала специфіку «музейництва» в Україні 1917–1941 рр.⁴⁵. Відсутня цензурна проблематика і в дисертації В.Ступака про діяльність київських бібліотек у 1921–1929 рр.⁴⁶. Зазначу, що для російських істориків і культурологів є ключовою парадигма «влада і культура», а для українських вона залишається малодослідженою. Виняток становить дисертація І.Автушенко, третій розділ якої присвячено діяльності «... партійно-державного контролю як засобу тоталітаризації культурної сфери»⁴⁷. Контрольні функції органів політичної цензури частково показала О.Тарапон, досліджуючи становище та творчість літературно-мистецької інтелігенції в умовах українізації 1923–1930-х рр.⁴⁸.

Починаючи з другої половини 1990-х рр., українські історики опублікували декілька науково-аналітичних статей, які засвідчили формування специфічного напрямку досліджень політичної цензури в Україні. Протягом 1994–2001 рр. вийшли статті В.Масненка про систему цензури у 1920-х рр.,⁴⁹ В.Ченцова про політконтрольні функції органів ДПУ⁵⁰, Ю.Шаповала про комуністичну цензуру⁵¹, а також присвячено окремий розділ монографії С.Білокозя про «совєцьку цензуру»⁵². Безпосереднє відношення до вивчення історії становлення та діяльності органів політичної цензури в галузі культури мають ґрунтовні монографії М.Поповича⁵³. Українські історики активно досліджують наслідки політичних репресій, особливості тоталітарного режиму, але недостатньо уваги приділяють інституту політико-ідеологічного контролю, тобто його складової частини.

Підсумовуючи короткий історіографічний огляд літератури російських та українських істориків з питань функціонування системи політичної цензури в СРСР 1920–1930-х рр., необхідно зазначити факт самої інституціалізації даного наукового напрямку. За кількістю праць, проблемно-тематичними пріоритетами, хронологією і територіально-адміністративними рамками зацікавлень російська історіографія має значно більші досягнення, ніж українська, позаяк володіє десятками монографічних і дисертаційних досліджень діяльності органів цензури в галузі літератури, освіти, періодичної преси, радіомовлення, театрального мистецтва, кінематографа. Вони вивчають систему цензури, починаючи з 1991 р., з'ясовуючи історичні, теоретичні та культурологічні аспекти. Викликає

зауваження термінологія, яка стала звичною для російської історіографії: «цензурна політика», «театральна цензура», «літературна цензура» тощо. Театр, художня література, кіно, радіо були в основному об'єктом цензури, а не інструментом або її носієм, тому використовувати подібні визначення, на мою думку, недоцільно, позаяк відчувається їх умовність. Російські дослідники фактично вичерпали парадигму «влада і культура», а для українських істориків вона становить наукову проблему, враховуючи специфіку національно-культурного розвитку 1920–1930-х рр. в Україні.

Спільною ознакою для історіографії проблем становлення політичної цензури в СРСР 1920–1930-х рр. є концептуальна залежність від так званої теорії тоталітаризму, характерної для західної політології 1960–1980-х рр. Досліджуючи історію цензури, важливо показати її вплив на формування світоглядних і творчих уподобань інтелігенції, виявити вплив органів ідеологічного контролю на різні галузі мистецтва, показати їх інтенсивність, залучаючи модерні теоретико-методологічні пізнавальні технології, не обмежуючись формаційним підходом. Духовне життя суспільства, особливо у 1920-х рр., вирізнялося від періоду 1930-х рр., тому висвітлення його лише в контексті тоталітаризму не вичерпує розмаїття мистецьких напрямків, літературних жанрів, повсякденних турбот різних соціальних груп. Документальні видання, які активно публікують російські історики з питань цензури, є базою для її дослідження, які не вичерпують проблему, а лише розкривають її суперечливість і глибину деструктивного впливу на культуру. Важливо уникати чергових теоретичних схем, проблемно-тематичних пріоритетів, тобто шукати власний напрямок дослідження.

¹ «На подступах к спецхрану»: Труды межрегиональной научно-практической конф. «Свобода научной информации и охрана государственной тайны: прошлое, настоящее, будущее», 24–26 сентября 1991 г., Санкт-Петербург. – СПб, 1995. – 287 с.

² Цензура в царской России и Советском Союзе: Материалы конференции 24–27 мая 1993 г., г. Москва. – М., 1995. – 175 с.; Цензура в России: Тезисы научной конференции, 13–15 ноября 1995 г., г. Екатеринбург. – Екатеринбург, 1995. – 189 с.

³ Цензура в царской России и Советском Союзе. – С.8–10.

⁴ Там само. – С.49–50.

⁵ Там само. – С.136.

⁶ Горяева Т.М. Журналистика и цензура (источниковедческий анализ радиоматериалов 20-30-х гг.) // История СССР. – 1990. – №3. – С.112–123; Советская журналистика как исторический источник // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения. – К., 1990. – С.41–42; Проблемы изучения истории советской цензуры // «На подступах к спецхрану». – С.18–21; История советской радиожурналистики. Документы. Тексты. Воспоминания. Том 1. 1917–1945 гг. / Отв. ред., предис. и коммен. Т.М.Горяевой. – М., 1991. – 440 с.

⁷ Горяева Т.М. Биография Главлита // Государственная безопасность. Информационный бюллетень междунаrod. науч. конф. «КГБ: вчера, сегодня, завтра». – 1993. – С.26–32;

- Система политической цензуры в СССР: традиции и уроки // Российская государственность: опыт и перспективы изучения. Материалы межвуз. науч. конф., 1–3 июня 1995 г. – М., 1995. – С.55–57.
- ⁸ Горяева Т.М. Советская политическая цензура (история, деятельность, структура) // «Исключить всякие упоминания...»: Очерки истории советской цензуры. – Минск, М., 1995. – С.13–14.
- ⁹ Горяева Т.М. Радио России. Политический контроль советского радиовещания в 1920-е – начале 1930-х гг.: Документированная история. – М., 2000. – 173 с.; Архивы звука и образа. Сборник статей и методических материалов / Сост. и ред. Т.М.Горяева. – М., 1996. – 93 с.; История советской политической цензуры. Документы и комментарии / Отв. состав., предисл. и коммент. Т.М.Горяева. – М., 1997. – 672 с.
- ¹⁰ Горяева Т.М. История советской политической цензуры 1917–1991 гг.: Автореф. дис... докт. ист. наук. – М., 2000. – 40 с.
- ¹¹ Там само. – С.10.
- ¹² Бабиченко Д.Л. Писатели и цензоры. Советская литература 1940-х годов под политическим контролем ЦК (Серия «Первая монография» под ред. Г.А.Бордюгова). – М., 1994. – 173 с.
- ¹³ Блюм А.В. «За кулисами «Министерства правды». Тайная история советской цензуры. 1917-1929. – СПб., 1994. – 319 с.
- ¹⁴ Блюм А.В. Советская цензура в эпоху тотального террора. 1923–1953. – СПб., 2000. – 312 с.
- ¹⁵ История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – С.8–9.
- ¹⁶ Там само. – С.602.
- ¹⁷ Коржихина Т.П. Советское государство и его учреждения, ноябрь 1917 г. – декабрь 1991 г.: Учебник для вузов по спец. «История», 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1994. – 418 с.
- ¹⁸ Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители. 1923–1991 гг. Историко-библиографический справочник / Состав. В.И.Ивкина. – М., 1999. – 639 с.
- ¹⁹ Коржихина Т.П. История государственных учреждений: Материалы к источниковедению и историографии. – М., 1992. – 178 с.
- ²⁰ Коржихина Т.П., Сенин А.С. История российского государства. – М., 1995. – 347 с.
- ²¹ Коржихина Т.П. Извольте быть благонадежны!: (Об отношении власти к обществу) / Вступ. ст. А.С.Сенина. – М., 1997. – 371 с.
- ²² Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР. 1917–1991. – М., 2002. – 400 с.
- ²³ Бабиченко Д.Л. Писатели и цензоры. Советская литература 1940-х годов под политическим контролем ЦК. – С.3.
- ²⁴ Шенталинский В. Рабы свободы: В литературных архивах КГБ. – М., 1995. – 450 с.; Спиридонова Л. М.Горький: диалог с историей. – М., 1994. – 248 с.; Примочкина Н.Н. Писатель и власть. 2-е изд. доп. – М., 1998. – 278 с.
- ²⁵ Горький и его эпоха: Исследования и материалы / Под ред. Б.А.Белика. Вып.1. – М., 1989. – 280 с.; Горький и его эпоха: Исследования и материалы. Вып.5. – М., 1998. – 342 с.; Горький и его эпоха. Вып.6. Вокруг смерти Горького: Документы, факты, версии. – М., 2001. – 354 с.

-
- ²⁶ *Ermolaev H.* *Censorship in Soviet Literature. 1917–1991.* – New York, London, 1997. – 248 p.; *Ермолаев Г.С.* «Тихий Дон» и политическая цензура. 1928–1991. – М., 2005. – 253 с.
- ²⁷ «Литературный фронт». История политической цензуры 1932–1946 гг.: Сборник документов / Предисл. проф. Д.Байрау; состав. Д.Л.Бабиченко. – М., 1994. – 372 с.
- ²⁸ «Счастье литературы». Государство и писатели. 1925–1938 гг. Документы / Состав. Д.Л.Бабиченко. – М., 1997. – 319 с.
- ²⁹ *Майорова О.В.* Литературная цензура и проблема становления «русской идеи» в художественно-публицистическом процессе XIX–XX веков: Автореф. дис... канд. филос. наук. – Краснодар, 2006. – 20 с.
- ³⁰ *Максименков Л.В.* Сумбур вместо музыки. Сталинская культурная революция 1936–1938. – М., 1997. – 320 с.; *Большая цензура: писатели и журналисты в Стране Советов. 1917–1956.* – М., 2005. – 750 с.
- ³¹ *Извозчик К.С.* Глаза и уши режима. Государственный политический контроль за населением Советской России в 1918–1928 годах. – СПб., 1995. – 164 с.
- ³² *Левченко И.Е.* Цензура как общественное явление: Автореф. дис... канд. философ. наук. – Екатеринбург, 1995. – 21 с.
- ³³ *Суров А.В.* Цензурная политика Советского государства в 1917 – начале 1930-х годов: Автореф. дис... канд. ист. наук. – Ярославль, 2002. – 21 с.
- ³⁴ *Клепиков Н.Н.* Политическая цензура на Европейском Севере РСФСР/СССР в 1920–1930-е гг.: Автореф. дис... канд. ист. наук. – Архангельск, 2005. – 24 с.
- ³⁵ *Кочетова Е.В.* Средства массовой информации и цензура в послевоенные годы 1945–1953: На материалах Пензенской области: Автореф. дис... канд. ист. наук. – Пенза, 2006. – 21 с.
- ³⁶ *Турицын И.В.* Советская власть и российская пресса: проблемы взаимоотношений и взаимовлияния (1921–1929 гг.): Автореф. дис... докт. ист. наук. – М., 1998. – 39 с.
- ³⁷ *Волгушева А.О.* Культурная политика советской власти и художественная интеллигенция (1917–1932 гг.): Автореф. дис... кан.ист. наук. – Саратов, 2004. – 25 с.
- ³⁸ Страницы отечественной художественной культуры. 30-е годы. Сборник. – М., 1995. – 206 с.
- ³⁹ *Беспарточный Б.Д., Ильина З.Д., Карнаевич В.Г.* Культура и власть: из рассекреченных архивов ВЧК–ОГПУ–НКВД / Под общ. ред. Б.Д.Беспарточного. – Курск, 1998. – 245 с.
- ⁴⁰ *Жирков Г.В.* История цензуры в России XIX–XX вв.: Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений. – М., 2001. – 366 с.
- ⁴¹ *Каракоз О.О.* Цензура в публічних бібліотеках України: сутність та форми прояву (1917–1939 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2006. – 21 с.
- ⁴² *Костик Є.П.* Створення та діяльність кооперативних видавництв в УСРР 1922–1930 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Черкаси, 2006. – 20 с.
- ⁴³ *Процик Л.Л.* Театр імені Івана Франка: становлення та тенденції розвитку (20-ті рр. XX століття): Автореф. дис... кан. іст. наук. – К., 2005. – 20 с.
- ⁴⁴ *Святненко Г.В.* Становлення й розвиток вузів культури і мистецтва в Україні в радянській період: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1996. – 22 с.

- ⁴⁵ Маньковська Р.В. Музейництво в Україні: питання теорії і практики (1917 – червень 1941 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1997. – 21 с.
- ⁴⁶ Ступак В.Л. Діяльність Київських бібліотек по забезпеченню культурних потреб населення у 1921–1929 рр. : Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1995. – 20 с.
- ⁴⁷ Автушенко І.Б. Тоталітаризація культурної сфери суспільного життя в УРСР (20–30-ті рр. XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2001. – 20 с.
- ⁴⁸ Тарапон О.А. Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 – початок 1930-х рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1999. – 20 с.
- ⁴⁹ Масненко В. Цензура в підрадянській Україні 20-х років: система, інституцій, репресивна політика // Сучасність. – 1997. – №6. – С.81–90.
- ⁵⁰ Ченцов В. Табу – на думку, заборона – на слово: за матеріалами роботи політконтролю НК ДПУ у 20-ті рр. // 3 архівів ВЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – №1. – С.12–28.
- ⁵¹ Шаповал Ю. Україна XX ст.: особа та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – С.158–207.
- ⁵² Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 р.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – С.65–74.
- ⁵³ Попович М.В. Нарис історії культури України. – К., 1999. – 728 с.; *Його ж.* Червоне століття. – К., 2005. – 888 с.